

V. ŽULYS

SENASIS VILNIAUS UNIVERSITETAS IR BALTŲ KALBOS

Senasis Vilniaus universitetas, įvairiais pavadinimais pragyvenęs pustrėčio šimtmečio – nuo 1579 iki 1832 m., kaip ir daugelis tų laikų aukštųjų mokyklų svetur, dar nebuvo suaugęs su vietos nacionaline kultūra, todėl iš anksto pasakytina, kad jo nuopelnai lietuvių ir apskritai baltų kalboms yra palyginti nedideli. Jo tikslai ilgą laiką buvo kitoki: plintant reformacijai įsteigta Vilniaus akademija visų pirma Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje turėjo įtvirtinti katalikybę. Ją tvarkę jėzuitai suprato, kad tautybių trynimasis žmones atitraukia nuo to tikslo, todėl tą trynimąsi Akademijoje visaip slopino. Vis dėlto vietinių kalbų jie nelaikė lygiomis: taikydami prie valdančiųjų, lenkų kalbą vartojo gana plačiai, o lietuvių ir latvių kalbas laikė tik prastuomenės kalbomis. Be to, iki 1773–1783 m. reformų filologijos dalykų buvo mokoma kolegijose, o Vilniaus akademijos kolegijoje jų paprastai mokė filosofijos studentai, todėl pati tvarka neskatino didesnio, ypač teorinio, domėjimosi kalbomis. Ir po reformų nuošalesnio Vilniaus universiteto iki pat uždarymo dar nepasiekė naujos istorinės-lyginamosios kalbotyros idėjos, o jos, iškelamos baltų kalbų vertingumą indoeuropeistikai, būtų galėjusios gerokai sušvelninti jų nevertinimą vietoje. Nepamirština pagaliau ir tai, kad reformuotas Universitetas Lietuvoje pats stiprino lenkų kalbos pozicijas per prižiūrimas žemesnes mokyklas ir labiau skatino ne vos įsižiebiančių lietuvių, bet daug aktyvesnį ir stipresnį lenkų nacionalinio išsivadavimo judėjimą, pasireiškusį ir 1831 m. sukilimu.

Vis dėlto jau iš pat pradžių pasirodė, kad visiškai apsieiti be lietuvių kalbos negalima: paprastus žmones patraukti į savo pusę buvo galima, tik vartojant jų kalbą. Todėl jau kai kurie pirmieji atvykėliai, pvz., portugalas E. de Vega, pramoko lietuviškai. Neilgai trukus Akademija išsiugdė būrį savų pamokslininkų. Jais buvo K. Sirvydas, J. Jaknavičius ir kiti lietuvių raštijos darbuotojai, o kai kurie lietuviai darbavosi ir Latvijoje, daugiausia Latgaloje, – matyt, buvo išmokę ir latviškai¹. Bent iki 1738 m. lietuviški pamokslai buvo reguliariai sakomi ir prie Akademijos esančioje šv. Jono bažnyčioje, ir jų klausyti susirinkdavo daug lietuvių, nes didžiųjų švenčių metu neretai tekdavo sakyti du lietuviškus pamokslus.

Kad rengiami dvasininkai mokėtų vietines kalbas, buvo įsteigti kalbų būreliai, vadinti akademijomis. Iš šaltinių žinomos lietuvių ir latvių akademijos, matyt, veikė ne tik noviciate², bet ir pačioje Akademijoje³, tik jos neapėmė visų studentų, nes bu-

¹ Plg. Latvijas vēstures avoti jezuitu ordeņa archivos. Rīgā, 1940, d. 1, 456. – 485. lpp. paskelbtus nekrologus ir biografijas.

² J. Lebedys. Lituanistikos barai. V., 1972, t. 1, p. 201–210.

³ E. Ulčīnaitė. „...Necessaria est lingua Lituonica...“. – Kultūros barai, 1978, Nr. 7, p. 54–57.

vo reikalingos tik ordino nariams. Atrodo, kad būreliuose daugiausia buvo mokomasi sakyti pamokslus, ir ta veikla galėjo ne vieną paskatinti atsidėti raštų gimtąja kalba rengimui, bet jų vaidmens nereikia pervertinti: studijuojančius Akademijoje stipriai veikė priešinga – lenkėjimo – tendencija, nes, pvz., XVII a. pabaigoje – XVIII a. pirmoje pusėje iš mokančių lietuviškai arba latviškai pradedama reikalauti sakyti gimtąja kalba (per pratybas refektoriume) jei ne pusę, tai bent trečią pamokslų dalį (XVII a. pirmoje pusėje tokių nuolaidų dar nedaroma).

Žemiausiose, gramatikos, klasėse, kur mokyta lotynų ir graikų kalbų, iš lietuvių visų pirma buvo reikalaujama „būtinai išmokti lenkiškai kalbėti ir rašyti“⁴, o tam reikėjo ir lietuvių kalbos, todėl kolegijos mokiniams skirtas K. Sirvydo žodynas buvo trikalbis. Jo kalbų eilė – lenkų, lotynų, lietuvių – rodo, kad lietuviams jis neblogai padėjo mokytis lenkiškai, kartu, žinoma, plėsdamas ir gimtosios kalbos leksiką. Šis žodynas, kurio pirmasis leidimas pasirodė dar prieš 1620 m.⁵, maždaug per šimtą metų susilaukė 5 leidimų, ir jau iš to matyti, kad žodynas su lietuvių kalba siekiantiems mokslo tada buvo tikrai reikalingas. Bet K. Sirvydo žodyno reikšmė prašoko jo paskirtį. Iki pat XIX a. pabaigos tai buvo vienintelis Lietuvoje išleistas žodynas su lietuvių kalba. Juo naudojosi daugelis vėlesnių lietuvių rašytojų ir žodynų rengėjų ir Lietuvoje, ir Rytų Prūsijoje (pvz., A. Klementas, D. Poška, L. Rėza). Žodynas nemažai pasitarnavo gryninant lietuviškų raštų kalbą. K. Sirvydas vengė skolinių, sudarinėjo naujadarus, ir kai kurie iš jų (pvz., *aplinskybė*, *kokybė*, *medvilnė*, *spaustuvė*, *taisyklė*, *virtuvė*) įsitvirtino ir bendrinėje lietuvių kalboje, praturtindami jos leksiką. Šis žodynas buvo žinomas ir už Lietuvos ribų: pvz., pirmojo leidimo egzempliorių turėjo žymus pravoslavų veikėjas S. Polockis, o 1677 m. leidimas netrukus pasiekė net Florenciją⁶. Bet baltistikos istorijai reikšmingiau tai, kad analogiškas latviškas G. Elgerio žodynas „*Dictionarium Polono-Latino-Lothauicum*“, išspausdintas Vilniuje 1683 m., lenkų–lotynų k. dalį turi iš K. Sirvydo žodyno ir prieš spausdinimą buvo atidžiai redaguojamas pagal ketvirtąjį (1677) jo leidimą⁷. Iki XVIII a. antrosios pusės, kai išėjo J. Langės ir G. F. Stenderio žodynai, tai buvo stambiausias latvių kalbos leksikos rinkinys, tik jame yra nemaža klaidingų žodžių ir formų⁸, o kaip katalikų leidinys Latvijoje jis nebuvo populiarus.

Kol kas nieko tikra negalima pasakyti, kas buvo bibliografų minima, bet niekur nerasta K. Sirvydo „*Clavis linguae Lituanae*“, užtat jo pamokslų santraukos su lygiagrečiais lietuvišku ir lenkišku tekstais („*Punktai sakymų*“, 1629, d. 1; 1644, d. 2) buvo skirtos silpniau lietuviškai mokantiems kunigams, tad buvo ir tam tikra anų laikų lietuviška skaitinių knyga. Tikriausiai jos reikėdavo ir studijuojantiems Akademijoje teologiją, nes 5 egzemplioriai buvo laikomi bibliotekoje, nors jėzuitai net savo spaustuvės lietuviškų leidinių joje nerinko.

Atsigavusi po XVII a. antrosios pusės ir XVIII a. pradžios karų ir kitų nelaimių, 1737 m. Akademijs išleido nedidelę (56 p.) lietuvių kalbos gramatiką „*Universi-*

⁴ Ten pat, p. 55.

⁵ A. Balašaitis, K. Pakalka. Dar dėl K. Sirvydo defektinio žodyno leidimo datos. – *Baltistica*, 1976, t. 12(2), p. 171–175.

⁶ M. Brahmer. Firenze secentesca e le lingue dell'Europa Orientale. – Kn.: *Omaggio lui Iorgu Iordan*. București, 1958, p. 99–101.

⁷ V. Urbutis. Senieji latvių kalbos žodynai. – *Lietuvių kalbotyros klausimai*. V., 1963, t. 6, p. 309.

⁸ D. Zemzare. *Latviešu vārdnīcas*. Rīgā, 1961, 67. lpp.

tas lingvarum Litvaniae“. Tai pirmoji žinoma spausdinta lietuvių kalbos gramatika Lietuvoje. Visų pirma ji buvo skiriama tiems, kurie rengėsi tapti lietuviškų parapijų kunigais, bet gerai nemokėjo kalbos. Atrodo, kad tuo laiku ši gramatika daugiausia ir buvo vartojama pagal paskirtį, nes Vilniaus diecezijos seminarijoje 1788 m. jos buvo net 36 egz., o Akademijos biblioteka neturėjo nė vieno. Anksčiau šią gramatiką buvo linkstama priskirti K. Sirvydui ar jo bendradarbiui J. Jaknavičiui, bet tai menkai pagrįstas spėjimas, nes abu šie raštijos darbuotojai buvo rytiečiai, o gramatika remiasi maždaug savo meto kėdainiškių tarme. Gramatikos autorius gerai mokėjo šią tarmę, nes skyrė jos priegaides ir pirmasis lietuvių raštijoje pradėjo jas nuosekliau žymėti. Deja, kol kas neaišku, kas jis buvo. Gramatika ir vėliau buvo vertinama: 1829 m. kalbos ugdymui ją perspausdino S. Stanevičius, o 1896 m. kaip kalbos paminklą išleido J. M. Rozvadovskis.

Maždaug tuo pat laiku Vilniaus akademija išleido ir dvi latvių kalbos gramatikas⁹. Pirmoji, „Disputatio imperfecti ad optimum seu Rudimenta grammatices Lotavicae“, išleista 1732 m., kaip išaiškinta, yra parašyta latvių raštijos latgaliečių tarme pradininko Georgijaus Špungianskio, dirbusio Ilūkštos ir Daugpilio misijose ir Vilniaus akademijoje¹⁰. Ši gramatika su ankstesnėmis, rašytomis liuteronų dvasininkų, neturi ryšių; latgaliečių tarmė joje maišoma su vidurio tarme. Antra latvių kalbos gramatika, „Lotavica Grammatica“, pasirodė tais pat 1737 m., kaip ir anoniminė lietuvių kalbos gramatika (tai galėtų rodyti, kad tuo laiku kažkas rūpinosi jų rengimu). Nustatyta, kad ji parašyta Kuržemės jėzuito Heinricho Medemo ir nėra originali – sudaryta, pasinaudojus neseniai išėjusia „Dispositio...“ ir vadinamąja H. Adolfo 1685 m. gramatika¹¹. Remiasi ji vidurio tarme. Dviejų skirtingomis tarmėmis pagrįstų latvių kalbos gramatikų pasirodymas beveik tuo pat metu rodo, kad Latvijoje veikę jėzuitai stengėsi kaip galima geriau prisitaikyti prie vietos sąlygų, – vieninga latvių kalba jiems nė kiek nerūpėjo. Apskritai pasakytina, kad abi šios gramatikos latvių raštijos istorijai nebuvo tiek reikšmingos, kaip lietuviams „Universitas...“, nes 1761 m. pasirodė daug geresnė G. F. Stenderio gramatika.

XVIII a. Vilniaus vyskupijos lietuviai buvo pradėti per bažnyčią lenkinti¹², todėl ir Akademija rytų aukštaičių tarmės raštijoje nebepalaikė. Tiesa, Akademijos spaustuvėje ir toliau buvo spausdinamos lietuviškos tikiškos knygos, bet jos buvo skirtos paprastai Žemaičių vyskupijai, tad buvo leidžiamos arba gerokai žemaitiškos, arba kėdainiškių tarme (Kėdainiai priklausė Žemaičių vyskupijai). Perredaguotos šia tarme, jau 1705 m. išėjo ankstesnės aukštaitiškos evangelijos, kurios paly-

⁹ Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku. Zesz. 5: Wielkie Księstwo Litewskie. Oprac. A. Kawecka-Gryczowa i.i. Wrocław-Kraków, 1959, s. 24.

¹⁰ Latviešu literatūras vēsture. Rīgā, 1959, sēj. 1, 457. – 458. lpp.; Latvijas vēstures avoti..., d. 1, 478. lpp.

L. Gineitis, remdamasis 1765 m. Akademijos spaustuvės knygų katalogo pozicija *Grammatyka Litewsk. P. Szpungiański S. J. in 8-vo*, savo kn. „Kristijonas Donelaitis ir jo epocha“ (V., 1964, p. 24, išn. 35) iškėlė mintį, ar tik Špungianskis nebūsiąs 1737 m. lietuvių kalbos gramatikos autorius. Šį katalogo faktą, jo nekomentuodama, mini ir I. Petrauskienė savo kn. „Vilniaus akademijos spaustuvė 1575–1773“ (V., 1976, p. 42). Susipažinus su J. Pošakovskio rašyta (ir jau minėtam leidinyje „Latvijas vēstures avoti...“ perspausdinta) G. Špungianskio biografija, galima tvirtai pasakyti, kad jis negalėjo parašyti lietuvių kalbos gramatikos. Spaustuvės kataloge yra įsibrovusi klaida: vietoj *Lotewsk.* surinkta įprastesnis *Litewsk.*

¹¹ Latviešu literatūras vēsture, 458. lpp.; Latvijas vēstures avoti..., 481. lpp.

¹² Plg. K. Jablonskis. Lietuvių kultūra ir jos veikėjai. V., 1973, p. 305–307.

ginti gera kalba skiriasi nuo kitų religinių knygų su vis gausesnėmis svetimybėmis. Apie 1759–1761 m. buvo išleistas ir pirmas lietuviškas elementorius „Mokslas skaitymo rašto lenkiško“ su lygiagrečiais lietuvišku ir lenkišku tekstais. Šis elementorius, vėliau kartotas jau be lenkiško teksto pavadinimu „Mokslas skaitymo rašto lietuviško“, buvo leidžiamas žemaičių tarpe. Ir jis, ir kitos knygos palaikė tvirtą žemaičių prisirišimą prie gimtosios kalbos, ir šitai leido išlaikyti gyvą ir nenutrūkstamą lietuvių raštijos tradiciją, kai Vilniaus vyskupijoje ji buvo pasmerkta pražūčiai. Tai palengvino ir žemaičių literatūrinio sąjūdžio XIX a. pradžioje formavimąsi.

Vilniaus akademijos spaustuvėje buvo spausdinamos ir latviškos katalikiškos knygos. K. Svierkovskio žiniomis, 1672–1786 m. Vilniuje buvo išleista 15 latviškų knygų¹³. Iš jų reikšmingiausios yra G. Elgerio „Evangelia toto anno“ (1672) ir giesmynas „Cantiones spirituales“ (1673). Tarp tų knygų rengėjų būta ir lietuvių Jono Lukaševičiaus, kuris 1753 m. išleido latgalietišką evangeliją. XVIII a. išėjusios religinės latvių knygos reikšmingesnio vaidmens nebesuvaidino, nes XVIII a. pabaigoje–XIX a. pradžioje jau pradeda formuotis pasaulietinė latvių literatūra.

Edukacinės komisijos reformuotas Universitetas labiau garsėjo gamtos mokslais. Nors nuo 1783 m. jame pradėjo rasti filologinės katedros ir studijuojantiems susidarė geresnės sąlygos susipažinti su filologijos pasauliu, Universiteto santykis su lietuvių kalba ir apskritai su lietuvių kultūra buvo labai prieštaringas, o ryšiai su latvių raštija po reformos visai nutrūko. Universitetui priklausęs cenzūros komitetas trukdė leisti lietuviškus vadovėlius, nes nenorėjo plėsti lietuvių kalbos vartojimo. Universiteto profesoriai, kurių tarpe buvo ir lietuvių, neparengė ir neišleido jokios lietuviškos knygos. Universitete buvo pradėtos dėstyti net rytų (arabų, persų) kalbos, o krašto gyventojų lietuvių kalba nebuvo dėstoma. Tiesa, klausimą dėl jos dėstymo ir lietuvių kalbos katedros įsteigimo 1822 m. iškėlė demokratiškas ir veiklus Universiteto adjunktas K. Kontrimas, be kita ko, motyvuodamas XIX a. pradžioje populiariu teiginiu – kad lietuvių kalbos reikią krašto praeičiai pažinti. Šį sumanymą Universitetas palaikė ir 1825, ir 1828 m.¹⁴, bet projektas nebuvo įgyvendintas.

Tokiomis nepalankiomis sąlygomis viena kita paskata domėtis lietuvių kalba atėjo iš šalies. Dar Vyriausiojoje mokykloje buvo skaitomas karaliaus Stanislovo Augusto brolio laiškas, kur teirautasi, iš kur kilusi lietuvių kalba ir kuo ji skiriasi nuo žemaičių kalbos. Manoma, kad jau šis laiškas paskatino Universiteto garbės narį mokyklų vizitatorių K. Bogušą parašyti studiją „O początkach narodu i języka litewskiego“ (1808). Joje K. Bogušas iškėlė lietuvių kalbos senumą, žodingumą, muzikalumą, panašumą į klasikinę kalbą ir tuo siekė įtikinti šviesuomenę, kad ji tinka literatūrai ir kultūriniam gyvenimui. K. Bogušas skatino Universitetą steigti draugiją lietuvių tautosakai rinkti ir liaudžiai skirtoms lietuviškoms knygoms leisti, bet šis sumanymas nebuvo įgyvendintas. Dar kiek anksčiau, 1803 m., Varšuvos mokslo bičiulių draugijai prašant, buvo sudaryta keturių Universiteto profesorių komisija lietuvių kalbai tirti, tik ji nieko reikšmingesnio nenuveikė – nusiuntė žiupsnelį pastabų. Daug vertingesnės už tas pastabas buvo matematikos viceprofesoriaus vainutiškio Z. Niemčiausko (Niemčevskio) žinios apie Lietuvą, lietuvių kalbą ir

¹³ K. Świerkowski. Wilno kolebką drukarstwa łotewskiego. – Ateneum Wileńskie. Wilno, 1933, r. 8, s. 184–204.

¹⁴ V. Merkys. Simonas Daukantas. V., 1972, p. 63–64.

žemaičių tarmę, tobulinantis Paryžiuje suteiktos geografui C. Malte Brunui. Jo knygoje „Tableau de la Pologne ancienne et moderne“ (Paris, 1807), 187–233 psl., be kita ko, įdėtas nedidelis prancūzų–lietuvių k. žodynėlis, duodama kaitymo pavyzdžių, pabrėžiama didelė lietuvių kalbos reikšmė kalbų giminystei nustatyti. Keli knygos leidimai ir jos skyriaus apie lietuvių kalbą vertimas į rusų kalbą (1822) supažindino Europos šviesuomenę su mažai dar girdėta lietuvių kalba. Kartu paminėtina, kad 1825 m., teiraudamasis lituanistikos žinių, su Universiteto rektoriumi V. Pelikanu susirašinėjo rusų etnografas V. Kepenas, bet daugiausia vertingų faktų jis gavo ne iš Universiteto žmonių, o iš žemaičių rašytojo D. Poškos.

Konkrečiais darbais lietuvių kalbos srityje poreforminis Universitetas atrodys per daug negatyvus, netgi blogesnis už ankstesnę Akademiją, jeigu išleisime iš akių tą faktą, kad pažangūs jo profesoriai, J. Lelevelis, I. Loboika ir kt. savo švietėjiškomis pažiūromis, demokratiškumu, kritiškumu, domėjimusi Lietuvos praeitimi, net tiesioginiu paraginimu ją tyrinėti ne vieną lietuvių studentą paskatino ugdyti ir puoselėti lietuvių raštiją ir kalbą. Čia minėtini ir S. Stanevičius, ir S. Daukantas, ir K. Neza-bitauskis, ir J. Plioteris, ir dar kai kurie kiti, rašę lietuvių kalbos žodynus, gramatikas, tyrinėję ir pakartotinai leidę senesnius jos rašto paminklus, rinkę tautosaką ir domėjęsi praeitimi¹⁵. Universiteto uždarymas po 1831 m. sukilimo neigiamai atsiliepė tolimesniems lietuvių kalbos tyrinėjimams: nebeliko vietoje centro, kuris rengtų specialistus ir burtų jų jėgas kultūriniam darbui, todėl pirmieji žymesni lietuvių kalbininkai A. Baranauskas ir K. Jaunius buvo autodidaktai. Turėjo praeiti beveik šimtas metų, kol Lietuvoje, iš pradžių Kaune, pradėjo formuotis savi lituanistų ir baltistų kadrai.

---

¹⁵ Plačiau žr. Vilniaus universiteto istorija 1803–1940. V., 1977, p. 95–97.